

Regionální diferenciace současného socioekonomického vývoje v České republice

Hampl, Martin

Veröffentlichungsversion / Published Version
Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Hampl, M. (2007). Regionální diferenciace současného socioekonomického vývoje v České republice. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 43(5), 889-910. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-53514>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Deposit-Lizenz (Keine Weiterverbreitung - keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Gewährt wird ein nicht exklusives, nicht übertragbares, persönliches und beschränktes Recht auf Nutzung dieses Dokuments. Dieses Dokument ist ausschließlich für den persönlichen, nicht-kommerziellen Gebrauch bestimmt. Auf sämtlichen Kopien dieses Dokuments müssen alle Urheberrechtshinweise und sonstigen Hinweise auf gesetzlichen Schutz beibehalten werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht in irgendeiner Weise abändern, noch dürfen Sie dieses Dokument für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Mit der Verwendung dieses Dokuments erkennen Sie die Nutzungsbedingungen an.

Terms of use:

This document is made available under Deposit Licence (No Redistribution - no modifications). We grant a non-exclusive, non-transferable, individual and limited right to using this document. This document is solely intended for your personal, non-commercial use. All of the copies of this documents must retain all copyright information and other information regarding legal protection. You are not allowed to alter this document in any way, to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public.

By using this particular document, you accept the above-stated conditions of use.

Regionální diferenciace současného socioekonomického vývoje v České republice*

MARTIN HAMPL**

Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Regional Differentiation of Current Socio-Economic Development in the Czech Republic

Abstract: The social transformation in post-totalitarian countries is characterised by extraordinarily dynamic differentiation tendencies. With respect to social groups and territorial communities, these tendencies differ or are even contradictory, resulting in an internal social and territorial polarisation in the national systems concerned. These polarisation processes are, on the one hand, a reaction to the equalising tendencies in communist countries, and, on the other hand, are the result of the need for qualitative changes to social structures. One such structure is the regional organisation of society, which owing to the heterogeneous nature of the conditions it exists in has very specific features. Essentially it is the environmental organisation of society, where the effects of social and natural factors are combined. Consequently, there is typically a higher level of territorial inequality in the distribution of economic activities than in social distribution, and, by contrast, less variability of geographical differentiation than social differentiation. These features are demonstrated in an empirical analysis of the current development in the Czech Republic, wherein a distinction is made between two ways of assessing regional distribution. First, there is the assessment of differentiation of the territorial intensity of economic activities (economic aggregate/km²). Second, there is the assessment of relative economic and social development (economic aggregate/inhabitant). Despite the differences in the level and variability of the two types of regional differentiation, there are similar trends in their development, heading towards greater inequalities.

Keywords: geographical and social inequalities, post-totalitarian transformation, geographical factors of socio-economic differentiation, regional hierarchy.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2007, Vol. 43, No. 5: 889–910

* Práce byla podpořena prostředky z výzkumného záměru MSM0021620831 Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. RNDr. Martin Hampl, DrSc., Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2, e-mail: ksgrrsek@natur.cuni.cz.

1. Obecná východiska a metodické problémy hodnocení

Současná transformační fáze společenského vývoje se vyznačuje nejen u nás, ale ve většině posttotalitních zemí neobyčejnou dynamikou diferenciačních tendencí. Jejich orientace je z hlediska různých sociálních skupin nebo územních komunit rozdílná až protichůdná, takže je oprávněné hovořit o rostoucí vnitřní sociální i územní polarizaci národních systémů. Tento vývoj není překvapující, neboť odpovídá nezbytnosti zásadních proměn v hodnocení výkonnosti ekonomických subjektů i zvýšenému uplatnění kvalitativních faktorů, jako jsou lidský a sociální kapitál. Jedná se zároveň o reakci na dlouhodobé nivelizační snahy socialistických států, které byly jednou z příčin jejich ekonomických neúspěchů a zprostředkovaně i jejich politického zhroucení. Mimořádná dramaticita transformačních přeměn pochopitelně přitahuje pozornost studia celé řady společenských věd. Jedná se v řadě ohledů o historicky unikátní událost, avšak jednostranné zdůrazňování jedinečnosti obratu společenského vývoje v posttotalitních zemích není oprávněné. Obecnější smysl studia zmíněného obratu přitom nespočívá pouze v hodnocení jeho primární příčiny, kterou byl výsledek soupeření rozdílných společenských systémů polarizovaných ve dvou základních úrovních: tržní – centrálně plánovaná ekonomika na jedné straně a demokratické – totalitní politické uspořádání na straně druhé. Tento výsledek objasňuje, proč k obratu došlo, ale nevysvětluje průběh tohoto obratu, tj. transformaci samotnou. Jsou zde proto další aspekty hodnocení obecnějšího typu, z nichž dva se zdají být zvláště významné. Za prvé se jedná o posouzení stupně integrálnosti transformačních procesů, tj. i o rozlišení míry proměn v rámci jednotlivých subsystémů společnosti. V souladu s představami školy Annales je často zdůrazňována výrazně vyšší proměnlivost politických a ekonomických struktur oproti strukturám sociokulturním. V tomto sledování bude však zdůrazněna v první řadě relativně vyšší proměnlivost všech těchto „vnitřních“ struktur společnosti v porovnání s „vnější“, tj. geografickou strukturou, jakožto další a dosud převážně opomíjenou formou uspořádání společnosti. Za druhé se jedná o nezbytnost obecnějšího zařazení transformace posttotalitních zemí do dlouhodobějších vývojových procesů. Zde se bezprostředně nabízí studium souvislostí „specifické“ posttotalitní transformace a „obecné“ transformace postindustriální. Přinejmenším hypoteticky lze předpokládat, že míra v uplatnění nápravných proměn v rámci posttotalitní transformace na jedné straně a obecně orientovaných proměn v rámci transformace postindustriální na straně druhé bude odlišná podle dříve zmíněné různé proměnlivosti jednotlivých společenských struktur. Právě u geografické/regionální organizace je proto možno očekávat vyšší stupeň vývojové kontinuity, a tedy omezenější rozsah i význam specifických nápravných procesů.

Ze zmíněných témat studia obecnějšího typu je v následujícím textu hlavní pozornost věnována právě diferencovanému vývoji vnitřních (ekonomických, sociálních atd.) a vnějších (geografických) struktur společnosti. Přestože se převážně jedná o empiricky založené analýzy transformačního vývoje v České republice, mohou být příslušné výsledky chápány nejen jako zhodnocení součas-

ných změn, ale i jako příspěvek k obecnému poznání vzájemného vztahu, podobnosti i rozdílnosti vnitřní a vnější organizace společnosti. Transformaci v České republice je z tohoto hlediska oprávněně považovat za vhodný empirický model vzhledem k dynamice a všestrannému uplatnění změn, i k jejich poměrně úspěšným výsledkům. Potřeba takto orientovaného studia je konečně pocítována i sociology [Wallerstein et al. 1998; Musil 2003]. Na rozdíl od sociální geografie, která je v posledních desetiletích výrazným způsobem „sociologizována“, k žádné „geografizaci“ sociologie totiž nedochází. Přitom témat ležících v průniku zájmu sociologie a geografie je celá řada. Na prvním místě je to jistě problematika osídlení studovaná jak sociální ekologií, tak i geografii obyvatelstva a sídel. Současná česká sociologie se však těmito otázkami zabývá omezeně. Výjimkou, zato výjimkou dlouhodobou a velmi významnou, je ovšem dílo Jiřího Musila [Musil 1967, 1977, 1993 aj.]. Patrně nejvíce pozornosti je však dnes věnováno tematikám blízkým politické geografii, jako jsou regionální rozdíly ve volebních postojích a v politické kultuře [např. Kostecký 1995; Kostecký, Čermák 2004; Vajdová, Stachová 2005] nebo procesy formování lokálních a regionálních elit [Illner 1998, 2001; Kostecký, Vobecká 2005]. Právě pro takto orientovaný výzkum se však nabízí další tematické rozšíření směřující k hodnocení vztahu regionálního socioekonomického vývoje a jeho reflexe v názorech a postojích řídících subjektů.

V rámci dílčího příspěvku není pochopitelně reálné vypracovat systematické a dostatečně rozvedené geografické hodnocení společenské transformace v České republice. Důraz studia je proto záměrně položen pouze na postižení podstatných a „kvantifikovatelných“ znaků stavu a vývojových tendencí regionální diferenciace. Takové hodnocení je pochopitelně jen dílčí úroveň zkoumání sociální skutečnosti, je však úroveň nezbytnou a v řadě ohledů může být i východiskem pro citlivější analýzy. Ty by měly směřovat mimo jiné i k sledování proměn v zájmové diferenciaci územních komunit, resp. subjektů územního vývoje obecně, a také k formování jejich hodnotících postojů. Vztah reálného a normativního sice je, a vždy bude, diskusní a nejednoznačně řešitelný, nicméně při studiu společnosti jej nelze vyloučit. Dostatečně empiricky podložené poznání sociální a geografické reality je však nejdůležitější pojistkou pro smysluplné hledání jak hodnotících postojů, tak i pro vytváření potřebných mechanismů sladování zájmů různorodých subjektů. V tomto smyslu je snad „pozitivistické“ zaměření tohoto příspěvku dostatečně oprávněné.

Sledování je soustředěno na analýzy stavu a vývoje územní distribuce nejpodstatnějších složek osídlení (obyvatelstvo, pracovní příležitosti) a zejména „celé“ ekonomiky, hodnocené prostřednictvím tzv. ekonomického agregátu. Tento ukazatel je možno hodnotit jako syntetickou charakteristiku stavu nejen ekonomické, nýbrž i sociální úrovně regionů a příslušných územních komunit. Obdobně to platí pro vývojové tendence této úrovně, neboť transformační změny byly a jsou integrálního typu. Proces územní i sociální polarizace je komplexního typu, přičemž s nástupem postindustriálních forem rozvoje se zvyšuje vzájemná souvislost mezi sociální kvalitou a ekonomickou výkonností regionálních komu-

nit. Ekonomický agregát (dále EA) je definován jako součin počtu pracovních příležitostí a průměrných mezd zaměstnanců, takže je poměrně reprezentativní náhradou za obvykle používaný hrubý národní důchod. Konstrukce EA je vynucena omezenou datovou bází naší regionální statistiky, která sleduje HDP pouze do úrovně krajů, přičemž vývojová řada počíná až rokem 1993 (regionální HDP bylo zpětně dopočítáváno [viz Chlad 1998]). Ukazatel EA lze stanovit i pro úroveň okresů a rovněž pro léta dřívějších cenů (bude sledován i k r. 1991 a k r. 1980, byť s vědomím deformované vypovídací schopnosti v případě mzdového hodnocení za socialismu). Výpočet EA je navzdory jeho jednoduchosti spojen s řadou obtíží. Jednak je nutné kombinovat různé statistické zdroje (pracovní příležitosti podle cenů, mzdové úrovně podle každoročních výkazů regionální statistiky) a jednak je nezbytné sekundárně upravit údaje z cenů: např. odpočet nezaměstnaných od uváděných počtů ekonomicky aktivních [viz i Kostelecký 2002], výpočet pracovních příležitostí v návaznosti na bilanci pohybu za prací (zde však dochází k neúplnostem, neboť cca jedna desetina vyjížďky nebyla směrově určena a podchycení zaměstnaných cizinců je zcela nedostatečné). Pracné jsou i přepočty na územně srovnatelné jednotky, neboť vymezení řady okresů se v l. 1980–2001 změnilo (podrobněji k uvedeným problémům datové základny viz [Hampl 2005]).

Klíčovou metodickou zásadou následujících hodnocení je dále rozlišení dvou základních forem geografického rozložení a vývoje ekonomického agregátu, resp. dalších zde sledovaných jevů. Geografická organizace společnosti je primárně podmíněna vzájemným působením kvalitativně různorodých jevů a procesů, a to včetně jevů přírodních nebo polohových poměrů. Hlavním výsledkem tohoto spolupůsobení je diferenciaci v územní intenzitě výskytu jevů (počet obyvatel na km² nebo HDP/EA na km²) a ve velikostně-významovém rozrůznění jednotek (měst, regionů apod.) Velikostně-významová hierarchizace socio-geografických jednotek je rozvíjena v souladu s prohlubováním územní dělby práce a s navazujícím uspořádáním vztahů, resp. region integrujících procesů, jako je migrace nebo dojížďka obyvatelstva. Zároveň je ovšem geografická organizace i jednou z forem strukturace sociálních, ekonomických, politických nebo kulturních poměrů. V tomto ohledu se jedná v první řadě o diferenciaci v ekonomické a sociální „vyspělosti“ (HDP/EA na obyvatele, vzdělanost obyvatelstva, míra nezaměstnanosti apod.). Studium je v tomto případě orientováno obdobně jako při hodnocení jiných sociálních strukturací – např. podle profesních, věkových nebo vzdělanostních skupin. Rozlišení dvou forem geografického uspořádání společenských jevů je zdánlivě zbytečnou abstraktní konstrukcí, která navíc mechanickým způsobem „rozbíjí“ integritu reálné společnosti. Přesto je dvojí posuzování geografické organizace společnosti užitečné, protože míry diferenciací, resp. nerovnoměrností v distribuci společenských jevů a proměnlivost těchto měr jsou z hlediska vztahu k území (územní intenzity) a z hlediska vztahu k obyvatelstvu (sociální nerovnoměrnosti) významně rozdílné. Pro ilustraci je možno uvést, že „koncentrovaná“ polovina EA je vytvářena v úrovni okresů na cca 15 %

území státu, ale je vázána na cca 38 % obyvatelstva České republiky: v prvním případě byly vybírány jednotky s výraznou koncentrací v pořadí podle hodnoty EA/km², v druhém případě podle hodnoty EA/obyvatele. Odlišení charakteristik územní koncentrace a socioekonomické úrovně je vhodné vyjádřit i terminologicky. V prvním případě bude proto používán termín „sociogeografické“, v případě druhém termín „geosociální“ (nerovnoměrnosti, změny atd.).

Diskutované rozlišení sociogeografické a geosociální formy strukturace společnosti nepopírá ovšem jejich sounáležitost, resp. integrální povahu geografické organizace. Nepochybné je i vzájemné ovlivňování obou diferenciací a častá souhlasnost jejich vývojových tendencí – např. v transformačním období dochází k souběžnému růstu územních i (regionálně hodnocených) sociálních nerovnoměrností. Všeobecně je uznávána také spojitost sídelní/regionální hierarchie na jedné straně a úrovně vzdělanosti nebo úrovně diverzifikace ekonomiky na straně druhé. Míry těchto souvislostí jsou však u jednotlivých jevů různé i různě vývojově proměnlivé, a jsou proto dostatečně závažným výzkumným tématem. Je přitom charakteristické, že těmto souvislostem není věnována potřebná pozornost ani v geografické literatuře o transformaci, kde jednoznačně převažují práce o vývoji geosociálních distribucí [viz např. Gorzelak 1996; Carter, Maik 1999; Turnock 2000]. V tomto smyslu je oprávněné hovořit o dominanci studia geografické organizace společenské transformace a zároveň o absenci studia transformace geografické organizace samotné.

2. Celková orientace transformačního vývoje: růst územních i sociálních nerovnoměrností

Výchozí empirická hodnocení jsou zaměřena na integrální postižení současného vývoje a dosaženého stavu regionální socioekonomické diferenciace. Požadavek „integrálnosti“ je snad dostatečně zaručen sledováním komplexní charakteristiky ekonomické i sociální úrovně, event. úspěšnosti územních celků podle ekonomického agregátu (EA). Posuzováním distribuce EA jednak ve vztahu k území a jednak ve vztahu k obyvatelstvu je pak rozlišen vývoj a stav v míře územních a sociálních nerovnoměrností. Základní měřítkovou úrovní diferenciace je okresní úroveň, resp. soubor 70 upravených okresů (velkoměstské okresy byly spojeny se zázemím), a tedy úroveň dostatečně citlivá pro postižení hlavních regionálních rozdílů. Vzhledem k potřebě zachycení obratu ve vývoji je konečně porovnáváno transformační období mezi posledními cenzy (1991–2001) s předchozím socialistickým obdobím (1980–1991). Soubor základních charakteristik o míře územní i sociální koncentrace EA podává tabulka 1.

K jednotlivým cenzočním rokům je zde udáván podíl na území nebo na obyvatelstvu upravených okresů, na které je vázána nejkoncentrovanější čtvrtina, polovina atd. EA. Ukazatel H je doplňkem podílu pro koncentrovanou polovinu EA, takže vyjadřuje územní rozsah, resp. populační velikost upravených okre-

Tabulka 1. Vývoj územní a sociální koncentrace ekonomického agregátu (EA) v letech 1980–2001

% EA	% území s koncentrací EA			% populací s koncentrací EA		
	1980	1991	2001	1980	1991	2001
25	4,31	4,25	2,47	20,69	19,12	14,09
50	18,69	18,64	14,87	44,11	44,11	37,87
75	47,34	46,86	43,21	70,57	70,55	66,76
100	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Míra nerovnoměrnosti H	81,31	81,36	85,13	55,89	55,89	62,13

Zdroj: Hampl [2005], *Soubor publikací ČSÚ, Praha – výsledky cenů 1980, 1991, 2001 a Zaměstnanci a mzdové prostředky ...* (2002), resp. *Pracovníci a mzdové fondy* (1981, 1992), kde jsou uvedeny průměrné mzdy fyzických osob k r. 1980, 1991, 2001.

Poznámka: ČR byla vnitřně členěna podle 70 upravených okresů (velkoměstské okresy byly spojeny s příslušnými „venkovskými“ okresy, Ostrava-město s okresy Frýdek-Místek a Karviná). Podíly jednotek byly stanoveny kumulativně v posloupnosti podle míry územní koncentrace (EA/km²) nebo koncentrace sociální (EA/obyv.). Jsou tedy uváděny podíly pro nejkonzentrovanější čtvrtinu, polovinu atd. EA sledovaných jednotek. Ukazatel H celkově charakterizuje stupeň koncentrace: celostátní podíl území, resp. obyvatelstva, na které je vázána rozptýlená/nekonzentrovaná polovina EA. EA – ekonomický agregát vyjádřený součinem počtu obsazených pracovních příležitostí a průměrných mezd zaměstnanců.

sů, na které je vázána naopak „rozptýlená“ polovina EA – např. k r. 1991 byla „konzentrovaná“ polovina EA vytvořena na 18,64 % a „rozptýlená“ polovina na 81,36 % území celé ČR. Do r. 2001 došlo k výraznému zvýšení územní koncentrace EA, neboť území vůdčích jednotek soustřeďujících polovinu EA se zmenšilo na pouhých 14,87 %. Navzdory jednoduchosti použitých ukazatelů vyplývají z jejich srovnání tři nejpodstatnější charakteristiky stavu a vývoje regionální distribuce EA:

- (1) Úroveň územní (sociogeografické) koncentrace řádově převyšuje úroveň koncentrace sociální (geosociální), a to nejen v případě EA v současné České republice, ale i v případě naprosté většiny společenských jevů ve většině regionů světa – viz např. Dostál, Hampl [2004] nebo Hampl [2005]. Údaje v tabulce 1 jsou tedy pouze dalším potvrzením obecné závislosti úrovně nerovnoměrnosti v distribuci jevů na stupni komplexity systémů [podrobněji viz Hampl 1998]. Nicméně je nutné upozornit na proměnlivost míry převýšení úrovně územních koncentrací nad úrovněmi koncentrací sociálních z hlediska velikostní a typové diferenciací hodnocených systémů.
- (2) Překvapivé není ani zjištění pronikavých rozdílů v dynamice změn v posledním socialistickém období na jedné straně a v období transformačním na

Tabulka 2. Proměny souborů nejvýznamnějších jednotek v l. 1980–2001 (první část)

Pořadí	EA na km ² (ČR = 100)					
	1980		1991		2001	
1.	Praha	759	Praha	758	Praha	1124
2.	Ostrava	409	Ostrava	420	Brno	354
3.	Brno	341	Brno	333	Ostrava	316
4.	Ústí n. Lab.	247	Most	256	Ústí n. Lab.	216
5.	Most	241	Ústí n. Lab.	256	Most	185
6.	Teplice	217	Teplice	215	Teplice	169
7.	Kladno*	169	Jablonec n. Nis.	162	Jablonec n. Nis.	155
8.	Jablonec n. Nis.	164	Zlín	160	Zlín	153
9.	Zlín	154	Kladno*	159	Hradec Králové	148
10.	Hradec Králové	152	Hradec Králové	148	Pardubice*	138
70. (minimum)	Prachatice	25	Prachatice	25	Prachatice	23
Max./Min.	30,4		30,3		48,9	

Zdroj: Hampl [2005], *Soubor publikací ČSÚ, Praha – výsledky cenů 1980, 1991, 2001 a Zaměstnání a mzdové prostředky ... (2002), resp. Pracovníci a mzdové fondy ... (1981, 1992), kde jsou uvedeny průměrné mzdy fyzických osob k r. 1980, 1991, 2001.*

Poznámka: Jednotky (upravené okresy) označené hvězdičkou nebyly v první desítku v některém z hodnocených roků. U charakteristiky EA/obyv. je nutno respektovat mírné omezení jejího vypovídajícího smyslu pro postižení životní úrovně obyvatelstva v důsledku pohybu za prací (jednotky s negativním saldem jsou poněkud podhodnoceny a jednotky se saldem pozitivním naopak nadhodnoceny; z těchto důvodů byly také velkoměstské okresy spojeny se zázemím). Ostatní poznámky viz tabulku 1.

straně druhé. Přesnější určení těchto rozdílů může však být považováno za důležitý poznatek. Stagnace obou hodnocených distribucí EA v l. 1980–1991 byla skutečně neobvyklá a naopak růst nerovnoměrností v územní i sociální distribuci EA v průběhu pouhého desetiletí transformace byl výjimečný.

- (3) Patrně nejzajímavější je zjištění vyšší dynamiky růstu geosociálních nerovnoměrností než nerovnoměrností sociogeografických, resp. územních. V prvním případě došlo v l. 1991–2001 k zvýšení hodnoty ukazatele H o 6,24, v případě druhém o 4,77. Orientace změn byla ovšem shodná, a také jejich výraznost nebyla příliš odlišná. Vysvětlení poněkud vyšší dynamiky růstu geosociál-

Tabulka 2. Proměny souborů nejvýznamnějších jednotek v l. 1980–2001 (dokončení)

Pořadí	EA na obyvatele (ČR = 100)					
	1980		1991		2001	
1.	Most*	125	Most*	130	Praha	180
2.	Praha	122	Ostrava*	120	Mladá Boleslav*	139
3.	Ostrava*	118	Sokolov*	120	České Budějovice*	118
4.	Ústí n. Lab.*	113	Praha	120	Brno	115
5.	Brno	111	Ústí n. Lab.*	114	Hradec Králové	105
6.	Zlín	108	České Budějovice*	110	Zlín	105
7.	Hradec Králové	108	Zlín	110	Plzeň*	105
8.	Sokolov*	108	Brno	107	Jihlava*	105
9.	Pardubice*	106	Česká Lípa*	107	Pardubice*	99
10.	Česká Lípa*	103	Hradec Králové	104	Liberec*	99
70. (minimum)	Opava	68	Vyškov	70	Bruntál	66
Max./Min.		1,8		1,9		2,7

Zdroj a poznámka viz předchozí stranu.

ních nerovnoměrností může být dvojího druhu. Za prvé byla výchozí situace obou typů distribucí EA podstatně odlišná: přílišná nivelizace sociálních poměrů jako důsledek socialistického plánování a zároveň i za socialismu přetrvávající vysoká nerovnoměrnost územní distribuce ekonomiky. Za druhé lze opakovaně zdůrazňovat rozdílnou proměnlivost jednotlivých společenských subsystémů, resp. dílčích strukturací společnosti (viz školu Annales a navazující poznámky v úvodní části příspěvku). Je ovšem otázkou, zda transformační změny dokládají spíše vyšší dynamiku růstu (geo)sociálních rozdílů nebo spíše jejich vyšší proměnlivost v porovnání s rozdíly sociogeografickými. Otázkou je pochopitelně i obdobné srovnání z pohledu dlouhodobých tendencí, v jejichž rámci budou transformační procesy představovat jen dílčí vývojovou etapu.

Dílčím doložením vyšší proměnlivosti geosociální diferenciace jsou údaje o změnách souborů 10 jednotek s maximálními hodnotami EA/obyv. a EA/km²

uvedené v tabulce 2. Právě při podrobnějším sledování změn je rozdílná měnlivost geosociální a sociogeografické diferenciace pronikavá. Zatímco v desítce jednotek s nejvyšší úrovní EA/km² došlo v l. 1980–2001 k výměně pouze v jediném případě (okres Kladno byl nahrazen okresem Pardubice), tak v první desítce určené úrovní EA/obyv. došlo k výměně v šesti případech, tj. u 60 % hodnocených jednotek. Obdobně tomu bylo i v proměnlivosti pořadí jednotek. Uvedené hodnoty individuálních jednotek pro oba ukazatele ovšem bezprostředně objasňují primární důvod vysoké stability sociogeografické diferenciace: alespoň u hierarchicky nejvyšších jednotek jsou rozdíly v územní intenzitě EA výjimečné, a proto i obtížně změnitelné. Proměnlivost výrazně diferencovaných souborů je tudíž nutně omezená. Variační rozpětí charakterizované poměrem maximální a minimální hodnoty v celém souboru 70 upravených okresů dosahovalo u ukazatele EA/km² k r. 1980 i k r. 1991 cca třicetinásobku a k r. 2001 vzrostlo na téměř padesátinásobek. U ukazatele EA/obyv. byl obdobný poměr k r. 1980 pouze 1,8, resp. 1,9 k r. 1991 a k r. 2001 došlo k jeho zvýšení na úroveň 2,7. K r. 2001 byly současně dosaženy u obou ukazatelů nejvyšší hodnoty u 1. jednotky a nejnižší hodnoty u 70. jednotky, což dokládá prohlubování polarizace v rámci souboru sledovaných jednotek „v obou směrech“ (poklesy u posledních jednotek byly však nevýrazné).

3. Geografické podmíněnosti vývoje socioekonomické diferenciace

Stanovení hlavních charakteristik regionální diferenciace sociálních a ekonomických poměrů a orientace jejich změn v transformačním období je pouze první úrovní hodnocení. V dalších krocích je nezbytné analyzovat podmiňující faktory vývoje této diferenciace. Vzhledem k rozlišení dvou základních forem regionální organizace – sociogeografické a geosociální – je vhodné studium podmíněností spojit i s hledáním vzájemného ovlivňování obou těchto forem. Nejprve budou sledovány diferencující vlivy (socio)geografických podmínek na změny (geo)sociálních poměrů. To je dominující tematika i v dosavadním regionálně zaměřeném studiu transformačních procesů [viz dříve citované práce Gorzelak 1996; Carter, Maik 1999; Turnock 2000]. V případě transformačního vývoje v České republice je v tomto ohledu možno bezprostředně vycházet z předchozích analýz a z celé řady již publikovaných prací [např. Hampl et al. 1996, 1999, 2001; Hampl 2005], které specifikovaly tři nejpodstatnější geografické faktory podmiňující vývoj a dosažený stav regionální socioekonomické diferenciace: regionální/sídelní hierarchie, makropolitická atraktivita a nevýhodná (zděděná) ekonomická specializace. Na základě kombinovaného zohlednění těchto faktorů lze vypracovat jednoduchou typologii okresů a prostřednictvím agregátních charakteristik (EA/obyv., index vývoje EA v l. 1991–2001 aj.) vyjádřit i ověřit platnost výběru podmiňujících faktorů a navazujících hodnocení. Podstatné údaje shrnuje tabulka 3.

Z porovnání charakteristik dosažené ekonomické, resp. socioekonomické úrovně k r. 2001, a v podstatě i z porovnání charakteristik vývoje EA v l. 1991–

Tabulka 3. Vývoj ekonomiky podle typů územních jednotek (1980–2001)

Typy jednotek (upravené okresy)	Území	Podíl na České republice (%)			EA/obyv. 2001 (ČR = 100)	Vývoj EA 1991–2001 (ČR = 100)
		Ekonomický agregát (EA)	1980	1991	2001	
A. Metropolitní	24,39		53,26	53,74	57,86	121,3
z toho v areálu:						107,7
Prahy	2,11		16,03	16,01	23,74	180,1
Pánevnick center	8,24		16,78	17,33	13,31	89,3
Ostatních center	14,04		20,45	20,40	20,81	106,0
B. Nemetropolitní	75,61		46,74	46,26	42,14	80,6
z toho v polohové zóně:						91,1
Západní	30,74		15,65	15,36	14,63	86,8
Střední	31,75		20,60	20,42	18,32	79,3
Východní	13,12		10,49	10,47	9,19	74,6
C. Polohové zóny celkem:						
Západní	41,14		38,62	38,53	45,40	123,1
Střední	40,27		37,19	36,98	34,03	88,0
Východní	18,59		24,19	24,49	20,57	84,1

Zdroj: Hampl [2005], *Soubor publikací ČSÚ, Praha – výsledky cenů 1980, 1991, 2001 a Zaměstnanci a mzdové prostředky ... (2002), resp. Pracovníci a mzdové fondy ... (1981, 1992), kde jsou uvedeny průměrné mzdy fyzických osob k r. 1980, 1991, 2001.*

Poznámka: Metropolitní areály byly vymezeny pouze přibližně podle celých okresů (nejpodrobnější jednotky, pro které lze konstruovat EA). Celkem je hodnoceno 12 areálů krajských měst (bez Jihlavy), jejichž vymezení odpovídá upraveným okresům čtyř největších měst (viz poznámky k tabulce 1), pěti jednotlivým okresům (České Budějovice, Hradec Králové, Pardubice, Olomouc a Zlín) a spojeným okresům Karlovy Vary + Sokolov, Ústí n. Lab. + Chomutov, Most a Teplice, Liberec + Jablonec n. Nis. Pánevnick areály: ostravský, ústecký a karlovarský. Rozlišení polohové atraktivity krajů je orientováno jen přibližně z hlediska západovýchodního gradientu. Do západní zóny byly zařazeny kraje Praha, Středočeský, Jihočeský, Plzeňský a Karlovarský, do zóny východní kraje Olomoucký, Zlínský a Moravskoslezský. Ostatní poznámky viz tabulku 1.

2001, vyplývá jednoznačné potvrzení klíčového významu tří výše uvedených faktorů. Jejich významové uplatnění bylo však rozdílné. Největší úlohu sehrál faktor regionální/sídelní hierarchie, který postihoval 3 základní úrovně: hierarchicky nejvyšší pražský metropolitní areál představující nejvýraznější pozitivní extrém

z hlediska velikosti, vyspělosti i rozvojové dynamiky – ostatní metropolitní areály – nemetropolitní, relativně venkovské, prostory. Sekundárně významná porucha tohoto typu diferenciace byla důsledkem výjimečně nepříznivého vývoje pánevních metropolitních areálů (podle úrovně EA/obyv. však i tyto jednotky značně převyšovaly průměr nemetropolitních prostorů). Významný a rovněž celostátně působící diferencující vliv měl i faktor makropolohový, i když zjištěné rozdíly mezi posuzovanými třemi pásmy nebyly tak výrazné jako rozdíly mezi třemi hierarchickými úrovněmi. Při celkovém hodnocení polohových pásem se ovšem uplatnila výjimečná „váha“ pražského metropolitního areálu, takže západní, resp. jihozápadní zóna vykazovala podstatně příznivější charakteristiky dynamiky a dosaženého stavu socioekonomické úrovně než zóna střední a východní. Konečně třetí diskutovaný faktor „zdeděné nevýhodné specializace“ se projevoval sice významně, ale pouze u omezeného počtu jednotek. V zásadě se jedná o pánevní metropolitní areály, které představovaly z hlediska vývoje nejvýznamnější negativní extrém. Druhým typem regionů s nepříznivou ekonomickou specializací byly venkovské oblasti s výrazným podílem zemědělství, nerozvinutou infrastrukturou a nízkou intenzitou osídlení. U většiny okresů tohoto typu byly však zmíněné nevýhody do značné míry kompenzovány příznivou makropolohou (především jižní a jihozápadní Čechy), takže jejich celkový sociální a ekonomický vývoj byl jen mírně podprůměrný. U malého počtu těchto okresů, jejichž makropoloha byla nevýhodná, však došlo k obdobnému útlumu jako u okresů pánevních (především Bruntálsko, Jesenicko a Šumpersko).

Sledované rozdíly mezi typy okresů umožňují formulovat ještě další důležitý závěr: k nejvýraznější polarizaci vývoje docházelo v rámci souboru metropolitních areálů samotných. Vývojová polarizace typu metropolitní–nemetropolitní okresy byla poněkud nižší a polarizace v rámci souboru nemetropolitních okresů byla značně omezená (zejména při vyloučení extrémního pozitivního případu Mladoboleslavska). Tato skutečnost je o to závažnější, že metropolitní areály představují velikostně nejvýznamnější jednotky. Pozitivní extrém pražského areálu a negativní extrém areálů pánevních je tudíž nejdůležitějším projevem inverzně orientovaných selektivních procesů. Pozitivně orientovaná selekce vedoucí k růstu koncentrace (nerovnoměrností) byla převážně realizována zvyšováním podílu pražského areálu na EA státu (ze 16 % na téměř 24 %), selekce negativní s opačnými důsledky pak třemi pánevními areály (pokles podílu na EA ze 17 % na 13 %). Zjednodušeně lze proto konstatovat, že výsledný koncentrační efekt byl v porovnání s rozsahem pozitivně orientované selekce zhruba poloviční, a to jak z pohledu vývoje územní, resp. sociogeografické, tak i z pohledu sociální, resp. geosociální koncentrace či nerovnoměrnosti. Současně je možno základní podmíněnosti pozitivních selektivních procesů spatřovat v postindustriální orientaci vývoje (rozvoj kvalitativně nejvyšších center), kdežto podmíněnosti negativních selektivních procesů v nutnosti „nápravy“ předchozího vývoje v rámci posttotalitních změn.

V tabulce 3 jsou uvedeny i údaje k r. 1980, takže je možno posuzovat i hlavní rozdíly ve vývoji EA v l. 1980–1991 a v l. 1991–2001. Navzdory územně relativně

podrobnému sledování je závěr hodnocení totožný se závěrem v předchozí části, kdy byly posuzovány změny pouze v celostátní úrovni. Stagnace v 80. letech byla tedy charakteristická jak pro celkové, tak i pro parciální formy sociogeografické i geosociální distribuce ekonomiky. To současně znamená, že diferenciací rozvojového potenciálu územních jednotek nemohla být při „socialistickém způsobu“ fungování společnosti využita, resp. aktivizována. Proti tomu vývoj v transformačním období byl mimořádně dynamický, výrazně selektivní a v souladu s působením geografických faktorů diferencujících rozvojový potenciál regionů. Pro ilustraci výše zdůrazněných vývojových rozdílů je vhodné uvést, že variační rozpětí hodnot indexů změn EA u typů okresů zachycených v tabulce 3 bylo v období 1991–2001 76,8 až 148,3, kdežto v období 1980–1991 pouze 98,1 až 103,3. Vývojový obrat v 90. letech charakterizuje alespoň dílčím způsobem i další skutečnost: pánevinné okresy měly v l. 1980–1991 nejvyšší index změny EA, ale v l. 1991–2001 nejnižší.

4. Vývoj regionální hierarchie a kvalitativní proměny procesu územní koncentrace

Jak již bylo opakovaně konstatováno, je geografická organizace společnosti nejen diferencovaným vnějším prostředím ovlivňujícím průběh sociálních a ekonomických změn, ale i relativně autonomní „environmentální“ strukturou společnosti. Tato struktura je obvykle chápána ekonomy jako územní dělba práce, sociology především jako systém osídlení a navazující uspořádání sociálních vztahů, politology jako prostor pro formování územních komunit a jejich reprezentací, ekology pak jako životní prostředí. Všechna tato pojetí jsou oprávněná, ale také neúplná, resp. parciální. Sociogeografické organizace jsou v první řadě komplexní územní dělbou společenských funkcí, a to včetně funkcí podmíněných interakcí společnosti a přírodního prostředí. Při utváření této organizace se tedy uplatňují a vzájemně podmiňují procesy ekonomické, sociální, kulturní i ekologické. Páteří této organizace je sídelní a regionální hierarchie, která je výsledkem i podmínkou dělby funkcí, která významově polarizuje a současně integruje územní celky a jejich soustavy. Také tato organizace byla a je v transformačním období proměňována. Dynamika těchto změn byla ovšem podstatně nižší v porovnání s dynamikou změn vlastních/vnitřních struktur společnosti, byla však primárně vyvolána právě vnitřní změnou kvality společenského systému. V tomto smyslu lze také zdůrazňovat podmiňující vliv vnitřních společenských změn – zprostředkovaný geosociální diferenciací – na transformaci vlastní sociogeografické organizace.

Zásadní společenské změny po r. 1989 byly dvojího druhu a odpovídaly kombinovanému působení jak posttotalitní, tak i postindustriální transformace. Prvá byla relativně specifického typu, ale byla nezbytná pro nástup druhé – obecnější a dlouhodobější – transformace postindustriální. Přestože obě transformace byly vzájemně propojeny, takže nelze přesněji oddělovat jejich vliv na

změny sociogeografické organizace, je souhlasná orientace jejich vlivu nepochybná. V obou případech se prosazoval zvýšený důraz na kvalitativní aspekty zhodnocování ekonomiky a sociálních aktivit. Posttotalitní transformace přinesla v první řadě přehodnocení ekonomických výstupů tržním mechanismem, nastupující transformace postindustriální pak sektorové a odvětvové posuny ve významu/potřebnosti společenských aktivit. Důsledkem byla kvalitativní proměna jak procesu územní koncentrace, tak nový – kvalitativně vyšší – rozvoj sídelní a regionální hierarchie. Proces územní koncentrace postupně ztrácí integrální povahu, která byla charakteristická pro industriální stadium (koncentrace všech základních funkcí – obytné, pracovní, obslužné a řídicí), a dochází k jeho vnitřní funkční/kvalitativní strukturaci: relativní stagnace v celkově posuzované distribuci obytných funkcí, zpomalování koncentrace pracovních funkcí a pokračování koncentrace progresivních funkcí, zejména funkcí kvartérních (výrobní služby, řídicí a inovační činnosti). Podstatnější je však významové „přehodnocování“ těchto funkcí, a to v závislosti na jejich progresivitě. V zásadě to znamená, že kvantitativní růst hlavních center, resp. metropolitních areálů je ukončován, ale nastupuje jejich růst kvalitativní díky zvyšujícímu se významu jejich řídicích a inovačních funkcí. Je oprávněné zdůrazňovat obecnou souhlasnost v posloupnosti odvětví/funkcí z hlediska jejich „progresivity“, z hlediska úrovně jejich územní koncentrace i z hlediska zvyšování jejich významnosti a odpovídajícího uplatnění „přehodnocovacích efektů“. Ilustrací těchto posloupností je několik následujících údajů o indexech růstu podílů (1991–2001) a dosažených podílech (2001) pražského metropolitního areálu v relaci k celé ČR: obyvatelstvo – index 98,3, podíl 13,2 %; pracovní příležitosti – index 115,4, podíl 17,1 %; ekonomický agregát – index 148,3, podíl 23,7% (index relativního růstu průměrných mezd zaměstnanců byl 129,5). Z údajů mimo jiné vyplývá, že mzdové přehodnocení ekonomických aktivit ovlivnilo růst EA podstatně více než zvýšení koncentrace pracovních příležitostí. Přitom je nutné zdůraznit, že samotné mzdové přehodnocování je pouze dílčím komponentem, resp. projevem a důsledkem růstu kvalitativního významu hlavních center. Stejně tak je nutno konstatovat, že koncentrace nejprogresivnějších aktivit do hlavních center převyšuje značně obdobnou koncentraci ekonomiky, ať již charakterizovanou EA nebo HDP – např. k r. 2001 bylo do pražského areálu soustředěno cca 60 % všech pracovních příležitostí ve vybraných odvětvích kvartérního sektoru [Hampl 2005]. Širším empirickým dokladem uváděných pravidelností jsou údaje v tabulce 4, zachycující změny v úrovni územní koncentrace (H) vybraných funkcí v l. 1991–2001 v ČR i vývoj podílů 12 metropolitních areálů na těchto funkcích. Prostřednictvím hodnocení velikosti kategorií těchto areálů v relaci k 1. areálu je rovněž zachycen růst kvalitativní dominance pražského areálu, jakožto hierarchicky nejvyšší jednotky.

Prohlubování rozdílů v územní distribuci jednotlivých funkcí na jedné straně a všeobecné snižování významu i koncentrační orientace změn v rozložení jevů na straně druhé přirozeně vyvolává rozvoj i významový růst „vztahové organizace“. Tento rozvoj vede v první řadě k posilování hierarchické organizace,

Tabulka 4. Velikostní hierarchie metropolitních areálů a územní koncentrace vybraných funkcí (1991–2001)

Kategorie metropolitních areálů (pořadí)	Obyvatelstvo		Pracovní příležitosti		Ekonomický agregát	
	1991	2001	1991	2001	1991	2001
1.	100	100	100	100	100	100
2.–4.	136	137	129	103	130	74
5.–12.	123	125	116	102	106	70
Podíl na ČR (%)						
1.–12. areál	48,1	47,7	51,0	52,0	53,8	57,9
Charakteristika územní koncentrace (H)	77,05	76,76	79,03	79,48	81,36	85,13

Zdroj: Hampl [2005], Soubor publikací ČSÚ, Praha – výsledky cenů 1980, 1991, 2001 a Zaměstnanci a mzdové prostředky ... (2002), resp. Pracovníci a mzdové fondy ... (1981, 1992), kde jsou uvedeny průměrné mzdy fyzických osob k r. 1980, 1991, 2001.

Poznámka: 12 metropolitních areálů bylo rozděleno do tří kategorií podle jejich velikostního pořadí tak, aby ve smyslu předpokladů „pravidla velikostního pořadí“ byly tyto kategorie rovnocenné. Územní diference ČR byla posuzována podle 70 upravených okresů. Ostatní poznámky viz tabulku 1 a 3.

a to zejména vyšších úrovní této organizace. To se v l. 1991–2001 zřetelně projevilo i u procesů dojížděky za prací a do škol, a tedy procesů z hlediska individuálních obyvatel nejintenzivnějších. Například při posuzování nejsilnějšího směru celkové vyjížděky z 205 obcí s tzv. rozšířenou působností byla zjištěna hierarchická změna ve 33 případech (16 % všech vztahů), přičemž ve 32 případech se jednalo o změnu orientace ve prospěch center hierarchicky vyšších kategorií a pouze v jediném případě o změnu opačnou. Extrémní byl opětovně růst atraktivity Prahy, která byla v r. 1991 prvním cílem vyjížděky pro 47 hodnocených obcí a v r. 2001 již pro 74 těchto obcí (metodika i podrobné výsledky viz [Hampl 2004]). Přestože nejsou dosažitelné informace o vztazích na měřítkově vyšších úrovních (klientela finančních a poradenských institucí apod.), je pravděpodobné, že u těchto procesů byla dynamika a hierarchická orientace rozvoje ještě pronikavější. To vše ilustruje výše charakterizovanou kvalitativní proměnu koncentračního a hierarchizačního vývoje ve smyslu substituce „růstu velikosti“ hlavních center na „růst významu jejich působnosti“.

5. Statistické závislosti mezi vybranými charakteristikami socioekonomické regionální diferenciace

Cílem předchozích hodnocení bylo v první řadě stanovení hlavních tendencí vývoje „celkové“ regionální organizace naší společnosti v transformačním období. Toto hodnocení je vhodné doplnit souborem parciálních analýz založených na jednoduchém statistickém postihu vzájemných závislostí mezi různými charakteristikami stavu i vývoje územní diferenciace. Zpracování těchto analýz vyžaduje ovšem předběžnou diskusi a navazující zdůvodnění použité metodiky. To se týká na prvním místě volby nejjednodušší charakteristiky statistické závislosti, tj. Spearmanova koeficientu korelace pořadí. Obecnou výhodou tohoto koeficientu je jeho vhodnost pro hodnocení i nelineárních závislostí (ty jsou u geografických souborů časté), avšak hlavním důvodem pro jeho užití bylo vyloučení vlivu extrémních případů, a to jak z hlediska velikosti jednotek, tak z hlediska velikosti jejich odchylek od průměru. Celkový stav a vývoj regionální diferenciace byl totiž převážně určen velikostí a dynamikou pražského metropolitního areálu na jedné straně a pánevních areálů na straně druhé. Při zvoleném měření korelací bude tento vliv eliminován, takže výsledky budou určovány především „většinou (relativně nevýznamných) jednotek“. Přednost charakteristice korelace pořadí byla konečně dána i proto, že nebylo možno jiným způsobem než pořadím vyjádřit rozdíly v polohové atraktivitě.

Druhou klíčovou metodickou otázkou je výběr charakteristik územní diferenciace a územních jednotek samotných. V těchto případech jsou pochopitelně možnosti sledování výrazně podmíněny dostupnou datovou základnou. To platí zejména pro druhý případ, kdy je nutno pracovat s územně administrativními celky. Bylo však zvoleno alespoň dvouúrovňové měřítkové sledování (kraje a okresy) a výchozí jednotky byly modifikovány do podoby více organických celků: Praha + Středočeský kraj (středočeská oblast) a dříve uvedené rozšíření okresů velkoměst. Pokud jde o indikátory těchto jednotek, byly vybrány jednak základní charakteristiky z předchozích sledování, jednak některé dostupné a relativně syntetické charakteristiky další. V prvním případě se jedná o ukazatele EA/km², EA/obyv. k r. 1991 i k r. 2001 a dále o vývojový index EA v l. 1991–2001. V druhém případě se jedná pouze o tři indikátory: polohová atraktivita, úroveň vzdělanosti obyvatelstva (k r. 2001, situace k r. 1991 byla však velmi podobná – viz i Kostecký [2002]) a „pravicovost“ v orientaci voličů (volby do Poslanecké sněmovny v r. 2002). U všech tří charakteristik je oprávněné předpokládat jak jejich relativně syntetickou vypovídací schopnost, tak i potenciálně významnou souvislost se socioekonomickou regionální diferenciací. S výjimkou vzdělanostní úrovně mohly být tyto charakteristiky stanoveny jen pro úroveň krajů, resp. oblastí: u polohové atraktivity v úrovni krajů lze s ohledem na výraznou západo-východní makroregionální zonalizaci dostatečně omezit subjektivitu při stanovování pořadí (v úrovni okresů by obdobné stanovení bylo přinejmenším problematické) a volby byly organizovány podle volebních krajů. Přehled vypočtených koeficientů korelace pořadí pro výše specifikované charakteristiky podá-

Tabulka 5. Koefficienty korelace pořadí mezi vybranými charakteristikami – úroveň krajů a oblastí

Ukazatel	EA/km ²		EA/ obyv.		Vývoj EA 1991–2001	Polohová atraktivita	Úroveň vzdělanosti 2001	Pravicová ori- entace voličů 2002
	1991	2001	1991	2001				
	1	2	3	4				
1		0,978	0,538	-0,033	-0,200	-0,191	0,187	-0,073
2	0,973		0,455	0,051	-0,081	-0,191	0,270	0,042
3	0,505	0,462		0,385	-0,112	0,231	0,015	0,029
4	-0,055	0,088	0,467		0,811	0,688	0,420	0,776
5	-0,198	-0,038	0,004	0,846		0,697	0,538	0,758
6	-0,198	-0,143	0,464	0,725	0,621		0,147	0,407
7	0,132	0,247	-0,060	0,423	0,670	0,242		0,363
8	-0,137	0,038	0,071	0,786	0,791	0,407	0,401	

Zdroj: Hampl [2005], *Statistická ročenka ČR 2002*, ČSÚ Praha, soubor publikací z cenzu 2001, ČSÚ, Praha.

Poznámka: 13 oblastí je totožných se soustavou krajů, ale Praha je uvažována spolu se Středočeským krajem jako jediný celek. Spearmanovy korelační koeficienty nad diagonálou se vztahují ke krajům, pod diagonálou k oblastem. Polohová atraktivita byla stanovena podle západo-východní, resp. jihozápadně-severovýchodní zonalizace [převzato z Hampl 2005]; úroveň vzdělanosti obyvatelstva ve věku 15 a více let = trojnásobek podílu vysokoškolsky vzdělaných + podíl obyvatel s úplným středoškolským vzděláním; pravicová orientace voličů (volby do Poslanecké sněmovny v červnu 2002) byla vyjádřena zjednodušeně = trojnásobek podílu hlasů pro ODS + podíl hlasů pro koalici KDU-ČSL a US-DEU – podíl hlasů pro ČSSD – trojnásobek podílu hlasů pro KSČM.

vají tabulky 5 (kraje, oblasti) a 6 (upravené okresy). U tabulky 5 jsou uvedeny i další metodické poznámky včetně vysvětlení konstrukce použitých agregátních ukazatelů.

Vyhodnocení statistických závislostí převážně potvrdilo výsledky předchozího sledování i předpokládané souvislosti mezi transformační úspěšností na jedné straně a „sociální kvalitou“ (vzdělaností) i politickými postoji obyvatelstva na straně druhé. Některá zjištění byla však částečně překvapivá, a to zejména v případě závislostí, resp. nezávislostí vývojové dynamiky a charakteristik výchozí regionální diferenciaci. K výsledkům potvrzujícím předchozí závěry patří v první řadě ověření výjimečné souhlasnosti výchozí (1991) a konečné (2001) diferenciaci

Tabulka 6. Koeficienty korelace pořadí mezi vybranými charakteristikami – úroveň (upravených) okresů

Ukazatel	EA/km ²		EA/obyv.		Vývoj EA 1991–2001	Úroveň vzdělanos- ti 2001
	1991	2001	1991	2001		
	1	2	3	4	5	6
1		0,977	0,570	0,394	-0,002	0,366
2	0,977		0,550	0,502	0,153	0,462
3	0,570	0,550		0,714	0,013	0,133
4	0,394	0,502	0,714		0,456	0,393
5	-0,002	0,153	0,013	0,456		0,434
6	0,366	0,462	0,133	0,393	0,434	

Zdroj: Hampl [2005], *Statistická ročenka ČR 2002*, ČSÚ Praha, soubor publikací z cenzu 2001, ČSÚ, Praha.

Poznámka viz tabulku 1 a 5.

územních jednotek podle ukazatele EA/km², a to v úrovni krajů i okresů. Opětovně to potvrzuje mimořádnou inercií sociogeografických struktur odpovídající jednak dlouhodobému vlivu fyzickogeografických podmínek, omezené měnlivosti sítí infrastruktury a zejména dosažené extrémní diferenciaci jednotek v územní intenzitě osídlení i ekonomické produkce. Naopak u geosociální charakteristiky (EA/obyv.) byla závislost finálního stavu na stavu výchozím podstatně volnější, byť zřetelně pozitivní. Současně byla míra těchto souvislostí podmíněna územní podrobností a organičností jednotek. Nejvyšší hodnota korelačního koeficientu byla u souboru 70 upravených okresů (0,714), potom u 13 oblastí (0,467) a nejnižší u souboru 14 krajů, kde byla Praha „oddělena“ od svého přirozeného zázemí (0,385). Důvodem uvedeného měřítkového rozdílu je především citlivější zachycení podmiňujícího vlivu regionální/sídelní hierarchie v okresní úrovni, neboť jsou zohledněny i vnitrokrajské polarizace hlavních center na jedné straně a relativně venkovských prostorů na straně druhé.

Zajímavé, a snad i překvapivé, jsou hodnoty korelačních koeficientů u vztahů sociogeografických (EA/km²) a geosociálních (EA/obyv.) charakteristik. Zatímco pro r. 1991 vypovídají hodnoty koeficientů o poměrně významné vzájemné pozitivní závislosti na obou zachycených měřítkových úrovních, zůstává tento vztah k r. 2001 zachován jen pro úroveň okresů. I zde se však hodnota koeficientu snížila. Všeobecně je tedy možno konstatovat uvolňování vzájemné závislosti obou typů diferenciace v transformačním období. Příčiny je oprávněné spatřovat jednak v poměrně omezené úrovni mezikrajské diferenciace (ta byla a je v úrovni okresů řádově pronikavější) a jednak v nepostizení váhy individuálních

jednotek. Bylo však již dříve konstatováno, že právě u největších a hierarchicky nejvyšších jednotek byly významové přesuny nejvíce polarizovány. Velikost a růstová dynamika pražského metropolitního areálu, jakožto pozitivního extrému, sice převážila nad velikostí a ztrátovostí areálů pánevních, jakožto extrému negativního, avšak k částečnému potlačení koncentračních efektů došlo. To současně dokazuje, že prostřednictvím transformace docházelo a bude nepochybně i nadále docházet k přesunům v hierarchii regionů a středisek, a to v závislosti na kvalitativních faktorech (vzdělanost, diverzifikace ekonomiky, rozvoj kvarterních aktivit apod.), a dále i na faktorech polohových (viz hodnota korelačního koeficientu pro vztah polohové atraktivity a EA/obyv. u krajů v r. 2001).

Ze souboru diskutovaných hodnocení je možno největší význam přikládat výsledkům měřených statistických závislostí mezi dynamikou vývoje (index EA v l. 1991–2001) a ostatními charakteristikami. Podstatná je skutečnost, že s výjimkou úrovně vzdělanosti a polohové atraktivity nelze konstatovat žádné výraznější podmíněnosti tendencí regionální diferenciace v transformační úspěšnosti. Vývojová dynamika tedy – alespoň z hlediska většiny jednotek – v zásadě nezávisela na výchozí situaci (1991) ani sociogeografické, ani geosociální diferenciace! Vysoké pozitivní hodnoty korelačních koeficientů mezi dynamikou a dosaženou socioekonomickou úrovní k r. 2001 i „pravicovou“ orientací voličů je pak oprávněně hodnotit jako doklad podmiňujícího vlivu vývojové úspěšnosti jak na dosažený stav (EA/obyv. v r. 2001), tak na politickou reflexi tohoto stavu.

Výše konstatovaná statistická nezávislost vývojové dynamiky EA na výchozí sociogeografické a zejména geosociální diferenciaci vyžaduje další diskusi. Toto zjištění je totiž v rozporu jak s výsledky v třetí a čtvrté části (diferencovaný vývoj podle typů okresů a prohlubování hierarchie regionálního systému), tak s výsledky statistických hodnocení potvrzujících pozitivní korelace mezi výchozí a finální diferenciací u obou typů geografické organizace (byť u geosociální organizace byl tento vztah volnější). Vysvětlením tohoto rozporu je v případě sociogeografické diferenciace mimořádně vysoké rozrůznění jednotek z hlediska územní intenzity EA, které i při značných rozdílech ve vývojové dynamice je jen velmi omezeně měnitelné. Obtížnější je však objasnění diskutovaného rozporu u vztahu geosociální diferenciace a jejího vývoje. Prvotní zdůvodnění je možné spojit s omezenou délkou hodnoceného období. Transformační procesy v podstatě nastartovaly přeměnu výchozí geosociální diferenciace do kvalitativně nové podoby, ale v rámci prvé dekády mohly tuto přeměnu realizovat jen částečně. To dokládá pozitivní statistická závislost mezi vývojovým indexem a dosaženým stavem v regionální distribuci EA vztaženému k obyvatelstvu. Nicméně k zásadní přeměně v pořadí jednotek okresní úrovně dosud nedošlo (na úrovni oblastí, resp. krajů však již ano, neboť výchozí rozdíly byly poměrně malé). Značný vliv na odlišný rozsah změn v pořadí jednotek podle charakteristiky EA/obyv. a podle indexu vývoje EA měl rovněž proces negativní selekce, především nepříznivý vývoj pánevních okresů a zejména rozdílná proměnlivost pořadí útlumových jednotek z hlediska těchto ukazatelů. Extrémní poruchy u očekávaných závis-

lostí byly způsobeny převážně oblastmi těžkého průmyslu, které dosahovaly nejvyšších hodnot u EA/obyv. v r. 1991 a nejnižších hodnot u vývojového indexu. Přitom jejich pokles v pořadí podle EA/obyv. nebyl tak pronikavý, protože mzdová úroveň a často i přetrvávající pozitivní saldo pohybu za prací jim nadále zaručovaly poměrně příznivé postavení z hlediska EA/obyv. Názorně to ilustruje příklad Ostravska (tři spojené okresy) a Mostecka, které měly nejvyšší hodnoty EA/obyv. v r. 1991: Ostravsko v pořadí podle EA/obyv. kleslo z 2. na 20. místo (podle EA/km² pouze z 2. na 3. místo), ale růstový index zde byl čtvrtý nejnižší v ČR (67. místo); Mostecko kleslo podle EA/obyv. z 1. na 12. místo (podle EA/km² pouze ze 4. na 5. místo), avšak mělo 2. nejnižší vývojový index v ČR (69. místo).

6. Závěry

Ze souboru uskutečněných analýz je možné vyvozovat několik zobecňujících závěrů o povaze a vzájemných souvislostech sociogeografické a geosociální organizace i o specifikách jejich vývoje v transformačním období. Průkaznost těchto závěrů je ovšem dostatečná jen v úrovni agregátních hodnocení. V závislosti na prohlubování citlivosti sledování se jejich platnost výrazně snižuje v důsledku kombinovaného uplatnění různých – a někdy protichůdně působících – podmiňujících faktorů. To pochopitelně odpovídá složitosti společenských i environmentálních struktur a procesů, při jejichž poznávání je potřebné propojovat „celkové“ generalizace se studiem podmíněností individuální variability v jejich rámci. Podle této metodologické zásady byl do značné míry uspořádán i celý příspěvek: od stanovení celkových charakteristik úrovně i změn sociogeografických a geosociálních nerovnoměrností přes typologické rozlišení jednotek a hierarchické uspořádání metropolitních areálů, až po zhodnocení statistických závislostí, které byly nejvíce ovlivněny individuální variabilitou, a proto přinesly i některá překvapivá, resp. problematická zjištění. Diskuse sekundárně významných zvláštností ve vývoji a stavu geografické diferenciace byla ovšem součástí předchozího textu a není předmětem závěrečného shrnutí. Nicméně i podstatná zjištění je potřebné uspořádat z hlediska rozsahu jejich platnosti a významnosti, a tedy podle stupně obecnosti. V rámci závěrečné části jsou proto rozlišeny tři úrovně tohoto druhu.

(1) Obecnou platnost je možno přisuzovat především zjištěné významné rozdílnosti v míře sociogeografických a geosociálních, resp. sociálních nerovnoměrností a odpovídající rozrůzněnosti příslušných jednotek. Podstatně vyšší diferencovanost v rámci sociogeografické organizace odpovídá v prvé řadě vyšší kvalitativní heterogenitě podmiňujících faktorů (včetně faktorů přírodních a polohových). Uváděné hodnoty u charakteristiky H jsou v tomto smyslu pouze dalším potvrzením této skutečnosti a nemají specifický vztah k transformačnímu období (širěji byly tyto otázky sledovány v jiných pracích [viz např. Hampl 1998 nebo Dostál, Hampl 2004]). Obecnou platnost je dále nutno přisuzovat i vyšší proměnlivosti geosociální diferenciace než diferenciace sociogeografické. V tomto

případě je obvykle vysvětlení spojováno s vlivem relativně dlouhodobě působících fyzickogeografických a polohových faktorů na formování sociogeografické organizace. Obdobný význam má však i výjimečná rozrůzněnost – a proto obtížná velikostní měnitelnost – sociogeografických jednotek, která je důsledkem nejen výchozích přírodních podmínek, ale především rozvoje pozdějších procesů v rámci národních systémů, podmíněných již společenskými faktory (koncentrační procesy apod.).

(2) Z charakteristik bezprostředně spojených s transformačním vývojem, a tedy se specifickou vývojovou fází individuálního národního systému je možno významově zdůraznit jednak zásadní dynamizaci změn (viz stagnace v 80. letech minulého století) a jednak dominantně selektivní, resp. diferenciaci prohlubující orientaci těchto změn. Platnost těchto charakteristik je tedy již relativně specifická, nikoliv však jedinečná, neboť se týká i mnohých jiných posttotalitních zemí [viz např. Gorzelak 1996; Hampl et al. 1999]. Pokud však nebudou podrobněji sledovány formy a příčiny „selektivně orientované dynamizace vývoje“, lze přisuzovat těmto tendencím ještě širší platnost. V podstatě jde o případ divergenční fáze (regionálního) rozvojového cyklu ve smyslu představ Kuznetse [Kuznets 1955] a zejména Friedmanna [Friedmann 1966]. V případě posttotalitních zemí nedocházelo ovšem k ekonomickému rozletu jako např. u tzv. asijských tygrů, nýbrž k principiální přeměně/přestavbě spojené naopak s dočasným ekonomickým propadem. Dynamizace diferenciacních tendencí byla však podobná. V rámci tohoto příspěvku nemohly být tyto podobnosti empiricky doloženy, a proto lze jen odkazovat na jiné práce [Dostál, Hampl 2004; Hampl 2005 aj.]. Smysl má však i stručná zmínka o těchto podobnostech, neboť přinejmenším navozuje další výzkumné téma a potřebu zařazení transformačních procesů do širších vývojových posloupností včetně diskuse předpokladů nástupu konvergenční fáze v perspektivním období.

(3) Obecnější platnost je možno přisuzovat i výběru hlavních faktorů podmiňujících geografickou diferenciaci transformačních tendencí: regionální/sídelní hierarchie, polohová atraktivita a „zděděná“ ekonomická specializace. Nicméně významové váhy těchto faktorů a především jejich kombinované spolupůsobení jsou již specifické a představují primární zdroj individuální vývojové variability územních jednotek. V případě České republiky byla charakteristická částečně protichůdná působnost hierarchického faktoru a faktoru (nepříznivého) dědictví ekonomické specializace, což vedlo k výrazné polarizaci ve vývoji největších jednotek a k značnému rozsahu nejen pozitivních, nýbrž i negativních selektivních tendencí. Proti obvyklému modelu vývoje prostorové diferenciaci v divergenčních etapách, kdy je růst výrazně koncentrován, ale úbytky jsou poměrně rovnoměrně rozloženy mezi většinu (periferních) jednotek, byly v České republice zřetelně koncentrovány i úbytky. Vývojová polarizace se proto prosazovala zejména v rámci omezeného souboru vůdčích jednotek, kdežto v rámci rozsáhlého souboru jednotek periferních byla méně významná. To vše se promítlo do „narušení“ závislosti mezi hierarchickou pozicí a dynamikou změn územních jednotek, a to

zejména v případě hodnocení korelací podle pouhého pořadí jednotek: viz zjištěná nezávislost vývojové dynamiky na územní intenzitě ekonomiky (EA/km²), a tedy na „kvantitativním“ vyjádření hierarchizace; určitá závislost se naopak potvrdila v případě vztahu k úrovni vzdělanosti, kterou lze považovat alespoň zprostředkovaně za indikátor „kvalitativní“ formy hierarchizace.

MARTIN HAMPL je profesorem sociální geografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se zejména teorií geografie, sociogeografickou regionalizací, geografii osídlení a regionálním rozvojem. K této tematice publikoval řadu monografií, v posledních letech *Reality, Society and Geographical / Environmental Organization* (2000), *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie* (2001, s kolektivem), *Geografická organizace společnosti v České republice* (2005). V současnosti přednáší *Teorii sociální geografie a Sociogeografické regionální systémy*. Je zakládajícím členem Učené společnosti ČR a členem *Academia Europaea*.

Literatura

- Carter, F. W., W. Maik (eds.). 1999. *Shock-Shift in an Enlarged Europe. The Geography of Socio-Economic Change in East-Central Europe after 1989*. Aldershot: Ashgate.
- Dostál, P., M. Hampl. 2004. „Geography of post-communist transformation and general cycle of regional development: experiences of the Czech Republic in a global context.“ *European Spatial Research and Policy* 11 (1): 7–29.
- Friedmann, J. 1966. *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- Gorzela, G. 1996. *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe*. Regional Policy and Development Series 10. London: Regional Studies Association and Jessica Kingsley Publishers.
- Hampl, M. 1998. *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Hampl, M. 2004. „Současný vývoj geografické organizace a změny v dojíždě za prací a do škol.“ *Geografie. Sborník České geografické společnosti* 109 (3): 205–222.
- Hampl, M. 2005. *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Hampl, M. et al. 1996. *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Hampl, M. et al. 1999. *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*. Prague: Faculty of Sciences, Charles University.
- Hampl, M. et al. 2001. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Chlad, M. 1998: „Regionalizace hrubého domácího produktu v České republice.“ *Statistika* 35 (6): 257–269.
- Illner, M. 1998. „Local Democratization in the Czech Republic After 1989.“ Pp. 51–82 in D. Rueschemeyer, M. Rueschemeyer, B. Wittrock (eds.). *Participation and Democracy. East and West Comparison and Interpretations*. New York: M. E. Sharpe.

- Illner, M. 2001. „Formování lokálních mocenských elit se zvláštním zřetelem na úlohu starostů měst.“ Pp. 251–274 in M. Hampl et al. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy.
- Kostecký, T. 1995. *Rozdíly v chování regionálních populací a jejich příčiny*. Working Papers SOÚ AV ČR 95: 5. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kostecký, T. 2002. „Vývoj české společnosti v devadesátých letech 20. století v regionálním pohledu.“ Pp. 11–33 in T. Kostecký, J. Stachová, D. Čermák. *Region a politika*. Sociologické texty / SP 02:7. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kostecký, T., D. Čermák. 2004. „Vliv teritoriálně specifických faktorů na formování politických orientací voličů.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40 (4): 469–487.
- Kostecký, T., J. Vobecká (eds.). 2005. *Regionální elity 2004*. Sociologické studie / Sociological Studies 05:03. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kuznets, S. 1955. „Economic growth and income inequality.“ *The American Economic Review* 45 (1): 1–28.
- Musil, J. 1967. *Sociologie soudobého města*. Praha: Svoboda.
- Musil, J. 1977. *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha: Svoboda.
- Musil, J. 1993. „Changing Urban Systems in Post-communist Societies in Central Europe: Analysis and Prediction.“ *Urban Studies* 30 (6): 899–905.
- Musil, J. 2003. „Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a v Evropě 1950–2000.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39 (2): 137–167.
- Turnock, D. (ed.). 2000. „Human Resources in Eastern Europe.“ *Geo-Journal* 50 (2–3): 75–90.
- Vajdová Z., J. Stachová. 2005. „Politická kultura české populace v regionálním rozměru.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (5): 881–901.
- Wallerstein, I. et al. 1998. *Kam směřují sociální vědy. Zpráva Gulbenkianovy komise o restrukturalizaci sociálních věd*. Praha: Sociologické nakladatelství.